

Comentarii filologice la *Cartea a III-a a Regilor*¹

Ana Catană-Spenchiu
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

This paper deals mostly with some of the translation issues encountered in the third *Book of Kings* and outlines the relationship between some of the most important Romanian biblical versions. The few contexts chosen for commentary provide evidence that Romanian Bible translators did pay great attention to their source-texts, although they encountered, in different stages of translation, a great number of problems of equivalence. As it is commonly known, one of the most important differences between the Romanian biblical texts is due to the fact that the Romanian translators used different sources.

Cartea a III-a a Regilor a fost transpusă pentru întâia dată în limba română în secolul al XVII-lea în două versiuni integrale ale Vechiului Testament, MS.45 și MS.4389, iar primul dintre manuscrise a fost urmat de diortositorii *Bibliei* de la București (1688). Această carte biblică este cunoscută în textele biblice românești drept *A împăraților a treia* (MS.45, BIBL.1688), formulă ce traduce, în mod fidel, titlul corespondent al sursei grecești: *Βασιλείων Τρίτη* (SEPT.FRANKF.). Traducătorul MS.4389 detaliază în titlu o precizare referitoare la divizarea textului ebraic, numind penultima carte din această serie *Cartea 3 a împăraților, iară de la ovrêi cea denții a Malahiei*, sub influența VULG. *Liber Regum Tertius, Secundum Hebraeos „Primus Malachim”*. *Cartea a treia a regilor* (= 3Reg.) din *Septuaginta* și din edițiile românești ale *Bibliei* corespunde cărții *1 Regi* din Biblia ebraică. Comentariile de mai jos au caracter predominant filologic, rezultând, în principal, din analiza comparativă a MS.45, MS.4389, BIBL.1688 și BIBL.1795 cu SEPT.RAHLFS, SEPT.FRANKF. și SEPT.BOS.

În 6:3, ebraismul *τὸ ἀλάμ* ‘porch’ (cf. TAYLOR, s.v.) din SEPT.FRANKF. este transcris în MS.45 și în BIBL.1688: *elam, elaámul*. Samuil Micu îl redă prin *pridvor*, cf. și BIBL.1819, BIBL.ȘAGUNA, BIBL.1914, BIBL.ANANIA și SEPT.NEC. Alte variante de traducere: *porticulă* (BIBL.1874), *porticul* (BIBL.1911 și BIBL.1921). Substantivul *sloamn* din MS.4389 este o formă învechită a termenului *slon* cu semnificația ‘tindă’, avînd prima atestare în MS.4389 și nu în secolul al

¹ Notele filologice incluse în acest articol sunt dezvoltate într-o analiză detaliată în (Mihai Moraru, Ana Catană-Spenchiu) *Comentarii*, în vol. *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia de la 1688, Pars VIII: Regum III, Regum IV*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 249-270.

XVIII-lea, după cum se indică în DLR și TIKTIN.

Transliterat în limba greacă după ebr. *d'bhîr* (cf. TAYLOR, s.v.), termenul *τῷ δαβίρ* (SEPT.FRANKF., SEPT.RAHLFS, SEPT.BOS), desemnând altarul sau o cameră din spatele unui templu, este transcris în MS.45 și în BIBL.1688: *davîr*. Termenul *dabir* este prezent și în traduceri moderne: *Și a pus pe zidul Casei încăperi, în jurul naosului și dabirului* (SEPT.NEC). Samuil Micu propune, însă, termenul *oltariu*, corect tradus și adecvat contextului, pe care îl găsim și în BIBL.1819, BIBL.ȘAGUNA, BIBL.1914 și BIBL.ANANIA. Interesantă este opțiunea explicativă a autorului MS.4389, *unde venia răspunsul lui Dumnezeu, păstrată și în 6:21*.

Comparînd pasajul *καὶ ἔδωκεν ἐπὶ τὸν τοῖχον τοῦ οἴκου μέλαθρα κυκλόθεν τῷ ναῶ καὶ τῷ δαβίρ καὶ ἐποίησε πλευράς κυκλόθεν* (SEPT.FRANKF., 6:3), prezent fără deosebiri importante și în ediția modernă a lui Alfred Rahlfs, cu cel corespondent din textul editat de Lambert Bos (1709), *καὶ ἔδωκεν ἐπὶ τὸν τοῖχον τοῦ οἴκου μέλαθρα κυκλόθεν τῷ ναῶ καὶ τῷ δαβίρ*, se constată o interpolare în cazul primului text. Pasajul omis în SEPT.BOS, *καὶ ἐποίησεν πλευράς κυκλόθεν*, este preluat de Samuil Micu după BIBL.1688: *și au făcut coaste pre împrejur*, cf. *și au făcut coaste prepregiur* (MS.45, 6:6). Elenistul olandez va adnota ulterior fragmentul lipsă din varianta textuală: 22. *Alex. Ald. C. καὶ ἐποίησεν πλευράς κυκλόθεν* (C. *Κυκλῶ*) *Ἡ πλοῦρα* (SEPT.BOS 6:5).

Secvența gr. *μέλαθρα κυκλόθεν τῷ ναῶ* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, SEPT.RAHLFS) a fost echivalată în primele texte biblice românești prin *polemare prepregiurul bisêrecii* (MS.45), *polemare pre împrejurul besêricii* (BIBL.1688), *polemari împrejurul bisearicii* (BIBL.1795). Termenul *μέλαθρον* desemnează în limba greacă o structură, o construcție. Opțiunea de traducere *polemare* (MS.45, BIBL.1688), preluată în BIBL.1795 (*polemari*), prezintă prima atestare în MS.45, avînd o etimologie necunoscută (cf. DLR, s.v.). Lexiconul amintit face trimitere la termenul *pălimar*, însemnînd ‘cerdac, foișor, balcon’. Edițiile ulterioare traducerii din 1795 (BIBL.1819, BIBL.ȘAGUNA) vor împrumuta această opțiune de traducere *polemari*, formă care va fi înlocuită în BIBL.1914 prin *pridvoare*. Autorul MS.4389 propune o soluție de traducere diferită: *pridvoară împrejurul a toată bisêrica*. În BIBL.ANANIA se poate identifica o nouă opțiune: *odăi*.

În SEPT.RAHLFS, aceste versete sunt doar în note (L, O); ele există în text în SEPT.FRANKF., urmată de MS.45 și de BIBL.1688 (6:11-14). Spre deosebire de textul grecesc din 1597, SEPT.BOS deține cele patru versete în nota 37, în care sunt prezentate unele diferențe între codici. Traducînd fie după SEPT.BOS, fie preluînd opțiunea de traducere din BIBL.1688, Samuil Micu va opta pentru redarea pasajului în traducerea sa: 11. *Și au fost cuvîntul Domnului cătră Solomon, zicînd: 12. „Casa aceasta, carea tu zidești, de vei umbla întru poruncile Meale și vei face judecările Meale și vei păzi toate poruncile Meale, să te afli întru eale, voiu întări cu tine cuvîntul Mieu, carele am grăit cătră David, tatăl tău. 13. Și voiu lăcuî în mijlocul fiilor lui Israil, și nu voiu părăsi pre norodul mieu, Israil”*.

14. *Și au zidit Solomon casa și o au săvârșit pre ea* (BIBL.1795, 6:11-14).

Prin sintagmele *marea vărsată* (MS.45, 7:22; BIBL.1688, 7:22), *mare vărsată* (BIBL.1795, 7:22), care echivalează gr. *καὶ ἐποίησε τὴν θάλασσαν* (SEPT.FRANKF. 7:22, SEPT.BOS 7:23, SEPT.RAHLFS 7:10), și *marea cea vărsată* (MS.4389, 7:23) este desemnat un „bazin uriaș, în forma unei cupe, sprijinit pe un suport circular care, la rândul său, se sprijinea pe un suport rectangular. Vasul este folosit de preoți pentru spălările rituale de apă” (BIBL.ANANIA, nota 6, p. 386). Grigore cel Mare considera că „marea” ar putea fi relaționată în acest caz cu taina mărturisirii (SEPT.NEC, nota 7:10-13, p. 474).

Fragmentele *Și zascuri dedesuptul buzei* (BIBL.1795, 7:23), *Și răzimături dedesuptul buzei ei* (BIBL.1688), *Și răzământuri dedesuptul budzii ei împregiur* (MS.45, 7:24) transpun secvența *καὶ ὑποστηρίγματα ὑποκάτωθεν τοῦ χεῖλους αὐτῆς* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, SEPT.RAHLFS). Forma substantivală *ὑποστηρίγματα*, cu sensul de ‘undergirding support’ (cf. TAYLOR, s.v.), a fost echivalată prin *răzământuri* (MS.45), *răzimături* (BIBL.1688), *zascuri* (BIBL.1795). Nediscutat de TIKTIN, substantivul neutru plural *zascuri* are sensul de ‘proptea’. Redînd gr. *ὑποστηρίγματα*, termenul *răzimătură* poate fi transpus literal prin *suporturi sferici*, fiind un neologism tehnic (cf. SEPT.NEC). În BIBL.1819 și în BIBL.ȘAGUNA se va prelua termenul din textul de la Blaj (1795), iar în BIBL.1914 se va opta pentru un termen adecvat limbii române din acea perioadă: *proptele*.

Substantivului grecesc *τροχός*, cu sensul de ‘wheel (of a chariot)’ (cf. TAYLOR, s.v.), din contextul *καὶ χεῖρες ἐν τοῖς τροχοῖς ἐν τῇ μεχωνίθ, καὶ τὸ ὕψος τοῦ τροχοῦ τοῦ ἐνὸς πῆχεος καὶ ἡμίσεος* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS 7:31, SEPT.RAHLFS 7:18) a fost echivalat în primele texte biblice românești prin *roate* și *rotile*: *Și roatele 4 — supt obezi; și mîni în roate la mehonóth; și înălțimea unii roate — de un cot și jumătate* (BIBL.1688); *Și 4 rotile — suptu obedzi; și mîni în roate în mehonóth* (MS.45); cf. *Iar patru roate, care era împrejurul a patru unghiuri ale temeliiilor, se împreuna una cu alta supt temelie; și era o roată cîte de un cot și jumătate de naltă* (MS.4389). Un secol mai tîrziu, Samuil Micu soluționează acest context în mod diferit: *Și patru roate supt închiieturi, și mâni (a) în roate la temeiu, și înălțimea unei roate de un cot și jumătate*, redactînd, pentru mai multă claritate, o glosă sinonimică: nota (a) *osii*.

Sintagma *lucrurilor lui Gavér* (BIBL.1688, 9:26), cf. în *Gasion Gaber* (versiunea modernă), prezintă unele probleme. Astfel, în SEPT.FRANKF. litera *v* din prepoziția *ἐν* este confundabilă cu *ρ*, permițînd lectura *ἐργασίων γαβέρ*, ceea ce ar putea explica traducerea primei părți a toponimului, în MS.45 și în BIBL.1688, prin *lucrurilor lui Gaver*. În notele din SEPT.FRANKF. apare specificarea: *ἐν ἀσίων γαβέρ*. Samuil Micu optează pentru varianta din SEPT.BOS: *în Gasionul Gaverului*.

Fragmentul *τὰς κέδρους ὡς συκαμίνοους* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, SEPT.RAHLFS), din 10:27, este tradus corect în primele versiuni românești ale

textului sacru: *chedrii ca dudii* (MS.45), și *chedrii ca dudêile* (BIBL.1688). În MS.4389 apare și o explicație suplimentară: *chiedrii ca duzii de pre câmp*. Împrumutat de Samuil Micu sub denumirea de *sicomor*, termenul gr. *σικαμίνους* însemna în greaca clasică ‘dud’, făcând parte, alături de smochin, din familia moraceelor, specie întâlnită în zona câmpiei de coastă (10:28), precum și în Egipt (Ps. 78:47) (cf. SLUȘANSCHI, s.v.). *Cedrul* era o specie de conifere (ajungând la 30 de metri), care creștea în Munții Ciliciei și în Liban, lemnul său rezistent fiind utilizat la construirea templelor; avînd o viață lungă, cedrul simboliza măreția și puterea (cf. SLUȘANSCHI, s.v.). Termenul *chedru* este atestat prima dată în limba română la Coresi, în textele rotacizante (v. MLD, III, p. 183). Opțiunea lui Samuil Micu va fi perpetuată în edițiile biblice din secolul al XIX-lea (BIBL.1819, BIBL.ȘAGUNA). Alte traduceri: *chedrii și smochinii sălbateci* (BIBL.1914), *cedrii i-a făcut... să fie ca duzii în câmpie* (BIBL.ANANIA), *cedrii i-a făcut ca duzii* (SEPT.NEC), *cedrii... ca smochinii* (BIBL.CORN.1921).

Sfîntul Vasile cel Mare explică semnificația termenului *σατάν* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, 11:14), redat în română prin *vrăjmaș* (BIBL.1688), *satan* (MS.45), *împrotivnic* (BIBL.1795), *supărător* (MS.4389), cf. OSTROG: „Se numește Satan pentru că se împotrivesc binelui. Acest sens îl are în limba ebraică, după cum cunoaștem din Cărțile Regilor [...]. Se numește diavol pentru că este în același timp și colaborator al păcatului nostru, și acuzator; se bucură de pierderea noastră, dar și denunță faptele noastre (VASILE CEL MARE, OMIL., p. 173).

Segmentul *și-ți voi da ție Israelul* (versiunea modernă, MLD VIII, 11:38) se află în SEPT.RAHLFS doar în note (O, L); este prezent în SEPT.FRANKF., text urmat de MS.45 și de BIBL.1688. Traducerea lui Samuil Micu prezintă în acest context o omisiune față de textul bucureștean, fapt emendat în note de cărturarul ardelean: *În cea veachie easte și aceasta: și voi da ție pre Israil* (BIBL.1795). Acest segment va fi integrat textual în BIBL.1819 și în BIBL.ȘAGUNA, dar nu și în ediția din 1914.

Pluralul *σκορπίοις* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, SEPT.RAHLFS, 12:11) este transpus în MS.45, în BIBL.1688 și în BIBL.1795 prin substantivul *scorpii*, desemnînd, probabil, un bici care deține la capete ace de sîrmă sau fier. Alte traduceri: *scorpii* (MS.4389, BIBL.1819, BIBL.ȘAGUNA, BIBL.1914), *scorpionii* (BIBL.ANANIA, SEPT.NEC).

Adaosul *Și numele mamei lui [era] Naama Ammaniteana* (versiunea modernă, MLD VIII, 14:32) apare doar în notele din SEPT.RAHLFS (O). Fragmentul corespundent din SEPT.FRANKF. (*καὶ ὄνομα τῆς μητρὸς αὐτοῦ νααμὰ ἡ ἀμμωνίτις*) este tradus în versetul 31 din MS.45 și apare în BIBL.1688 în versetul următor (v. nota la 14:21). Samuil Micu îl preia din textul revizuit al *Bibliei* de la București și nu din SEPT.BOS, ediție în care acest fragment nu există.

Secvența *τὰ λοιπὰ τῶν λόγων* (SEPT.FRANKF., SEPT.BOS, SEPT.RAHLFS, 15:31) este transpusă în primele traduceri biblice românești în mod diferit: *rămășițele*

cuvintelor (MS.45, BIBL.1688), cealealalte cuvinte (BIBL.1795, cf. BIBL.1819), cealelalte cuvinte (BIBL.ŞAGUNA), cf. alalte cuvinte (MS.4389). Această alternanță se poate explica prin cele două sensuri ale adjectivului gr. λοιπός, -ή, -όν: ‘remaining’ și ‘other’ (cf. TAYLOR, s.v.).

Secvența prin *Iu, prorocul* (versiunea modernă, MLD VIII, 16:12) este redată eronat în BIBL.1688: *Ilie prorocul*. Eroarea provine din SEPT.FRANKF. (ἡλιού τὸν προφήτην). În MS.45 apare forma *Iú prorocul*, preluată, probabil, din SEPT.LOND. (Ἰού) Samuil Micu umează pentru traducerea acestui fragment SEPT.BOS (πρός Ιού τὸν προφήτην) și nu împrumută soluția eronată din textul bucureștean. Traducerea acestui segment din BIBL.1795 (*lui Iu, prorocul*) își va găsi locul și în edițiile ulterioare (BIBL.1819, BIBL.ŞAGUNA, BIBL.1914).

Fragmentul *În 27 de ani ai lui Ása, împăratului Iúdi* (BIBL.1688, 16:15) apare în SEPT.RAHLFS doar în note (O); există în SEPT.FRANKF., urmată de MS.45 și de BIBL.1688. Prezența acestui fragment în BIBL.1795 (*În anul a doaozeci și șapte a lui Ása*) se datorează textului bucureștean, întrucât în SEPT.BOS acesta lipsește. Opțiunea de traducere este urmată și de edițiile ulterioare (BIBL.1819, BIBL.ŞAGUNA, BIBL.1914). Prezent în textul masoretic, textul este omis în traducerile moderne (BIBL.ANANIA, SEPT.NEC).

Primele traduceri biblice românești prezintă unele diferențe la nivelul acestui verset (17:22): *Și să făcu așa și strigă copilașul* (MS.45), *Și să făcu așa și strigă copilașul* (BIBL.1688), *și se întoarse sufletul copilului iarăși într-însul și învie* (MS.4389), *și s-au întors sufletul pruncului într-însul și au strigat pruncul* (BIBL.1795). MS.45 și BIBL.1688 redau textul din SEPT.FRANKF.: καὶ ἐγένετο οὕτως καὶ ἀνεβόησεν τὸ παιδάριον. În cazul BIBL.1795, soluția de traducere este împrumutată, probabil, din *Parimiile preste an*, Iași, 1683. Samuil Micu adnotează acestui verset două trimiteri la textul lui Dosoftei: (a) *În Parimie easte: și au strigat Ilie și au auzit Domnul glasul lui Ilie*; (b) *Într-același loc: au înviiat*. În alte ediții grecești (SEPT.BOS și SEPT.RAHLFS), aceste segmente de text au fost omise.

În capitolul 22, versetul 42, numele propriu ἄζουκα (SEPT.FRANKF.) este redat în BIBL.1688 prin *Azéfca*, cf. *Azefcá* (MS.45). Samuil Micu optează pentru forma *Azuva*, după gr. Ἀζουβά (SEPT.BOS), formă preluată și în alte traduceri: BIBL.1819, BIBL.ŞAGUNA, BIBL.1865-1867, BIBL.1874, BIBL.1914, BIBL.1936, BIBL.1968. În BIBL.VULG.1760-1761, numele are forma *Azuva*, cf. *Azuba* (VULG.).

Bibliografie

BIBL.1688/ B 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani, în facsimil și transcriere, cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

BIBL.1795= *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a ceii noao*, toate care

- s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești, acum întâiu s-au tipărit românește supt stăpînirea preainălțatului împărat a Romanilor Francisc al doilea [...]. Cu blagoslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...], Blaj, 1795.
- BIBL.1795/2000 = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao*, care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești [...], Blaj, 1795 [Versiunea Samuil Micu, ediția modernă: Roma, 2000].
- BIBL.1819 = *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a ceii noao*, cu chieltuiala Rosieneștii Soțietăți a Bibliei, în Sanktpeterburg, în tipografia lui Nic. Grecea, în anul 1819, avgust, 15 zile.
- BIBL.1865-1867 = *Sânta Scriptura a Vechiului Testament*, tradusă și publicată de Societatea Biblică Britană și străină, Imprimeria Adolf Bermann, Iașii, 1865.
- BIBL.1874 = *Sânta Scriptura a Vechiului și a Noului Testament*. Edițiune nouă, revedută după tecsturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate. Vechiul Testament. Tipolitografia H. Goldner, Iașii, 1874.
- BIBL.1911 = *Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită cu spesele Societății de Biblii Britanică și Străină, Strada Salcîmilor 2, București, 1911.
- BIBL.1914 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă*, tipărită în zilele majestății sale Carol I [...]. Ediția Sfîntului Sinod, București, 1914.
- BIBL.1921 = *Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, edițiune nouă, revizuită după testurile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, București, 1921.
- BIBL.1936 = *Sfînta Scriptură*, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, confruntat cu cel ebraic, în vremea domniei Majestății sale Carol II, regele românilor, din îndemnul și cu purtarea de grijă a înalt prea sfințitului dr. Miron Cristea, patriarhul României, cu aprobarea Sfîntului Sinod, Tipografia cărților bisericești, București, 1936.
- BIBL.1968 = *Biblia sau Sfînta Scriptură*, tipărită [...] cu aprobarea Sfîntului Sinod, București, 1968.
- BIBL.ANANIA = *Biblia sau Sfînta Scriptură*. Versiune întocmită de I. P. S. Bartolomeu Valeriu Anania. Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- BIBL.CORN.1921 = *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tradusă de D. Cornilescu, cu locuri paralele. Societatea Evanghelică Română, București, 1921.
- BIBL.FILOTEI = *Biblia sau Testamentul Vechiu și Nou* [...] tipărit prin binecuvîntarea [...] iubitorului de Dumnezeu Episcop al Sfîntei Episcopii Buzăul, D. D. Filoteiu, Buzău, 1854.
- BIBL.RADU-GAL. = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, tradusă după textele originalelor ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction, din înalta inițiativă a Majestății sale regelui Carol II, Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II», București, 1938.
- BIBL.ȘAGUNA = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură* [...], tipărită cu binecuvîntarea excelenței sale, prea sfințitului Domn Andreiu, Baron de Șaguna, Sibiiu, 1856-1858.
- BIBL.VEN. = *Ἡ Θεία Γραφή δηλαδὴ Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης ἅπαντα*. Divina Scriptura nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia [...], παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ [...], Venetiis, MDCLXXXVII.
- BIBL.VULG.1760-1761 = *Biblia Vulgata*, Blaj, 1760-1761 [versiune manuscrisă elaborată

- de un colectiv de cărturari greco-catolici, sub conducerea episcopului Petru Pavel Aaron]. Cuvînt înainte de acad. Eugen Simion. Vol. I-V. Editura Academiei Române, București, 2005.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Serie veche (literele A-B, C, D-De, F-I, J-lacustru, Ladă-lepăda, Lepăda-lojniță), București, 1913-1949. Serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, U, V, X, Z), București, 1965 și urm.
- MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*. Vol. I-VIII, X.-XI, XXII. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988-.
- MS.4389 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc nr. 4389; conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată după slavonă și latină, de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanul) în a doua jumătate a sec. al XVII-lea.
- MS.45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, manuscrisul românesc nr. 45; conține traducerea integrală a Vechiului Testament, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei) în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea.
- OSTROG = *Библия сиречь книги Ветхаго и Новаго Завета по языкоу словенскоу* [...], Ostrog, 1581.
- SEPT.BOS = *‘Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ‘ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ. VETUS TESTAMENTUM EX VERSIONE SEPTUAGINTA INTERPRETUM*. Secundum exemplar Vaticanum Romae editum, accuratissime denuo recognitum, una cum scholiis ejusdem editionis, variis manuscriptorum codicum veterumque exemplarium lectionibus, nec non fragmentis versionum Aquilae, Symachi Theodotionis. Summa cura edidit Lambertus Bos, L. Gr. in Acad. Franeq. Professor. Franequerae [...], MDCCIX.
- SEPT.FRANKF. = *Τῆς θείας Γραφῆς, Παλαιάς Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἀπάντα*. Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recogniata et emendata [...], Frankfurt am Main, 1597 [principalul izvor al versiunilor biblice românești din sec. al XVII-lea].
- SEPT.LOND. = *‘Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ‘ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ. VETUS TESTAMENTUM GRÆCUM ex Versione Septuaginta Interpretum*, Iuxta Exemplar Vaticanum Romæ editum, Accuratissime [...]. Londini, Excudebat Rogerus Daniel [...]. MDCLIII.
- SEPT.NEC = *Septuaginta*. Vol. 1-8. Proiect realizat în cadrul Colegiului Noua Europă, sub patronajul lui Andrei Pleșu, cu sprijinul Fundației Anonimul. Coordonatori: Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, Dan Slușanschi, în colaborare cu Ioan-Florin Florescu, București, Iași, 2004-2011.
- SEPT.RAHLFS = *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*, edidit Alfred Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Handhart, duo volumina in uno. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.
- SLUȘANSCHI = Dan Slușanschi, *Dicționar enciclopedic al Bibliei*. Transpunere românească de Dan Slușanschi, Editura Humanitas, București, 1999.
- TAYLOR = Bernard A. Taylor, *Analytical lexicon to the Septuagint*. Expanded Edition, with Word Definitions by J. Lust, E. Eynikel, and K. Hauspie, Hendrickson Publishers. Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, Stuttgart, 2003.
- TIKTIN = H. Tiktin, *Rumänisch Deutsches Wörterbuch*, 3. Überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder. Band I: A-C, Clusium, Cluj-Napoca, 2000. Band II: D-O, Clusium, Cluj-Napoca, 2003. Band III: P-Z, Clusium, Cluj-Napoca, 2005.
- VASILE CEL MARE, OMIL. = Sfîntul Vasile cel Mare, *Omilii și cuvîntări*. Traducere din

limba greacă și introducere de pr. Dumitru Fecioru, text revăzut și notă asupra ediției de Constantin Georgescu, note de pr. Dumitru Fecioru, Constantin Georgescu și Alexandru Mihăilă. Carte tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. Editura „Basilica” a Patriarhiei Române, București, 2009.
VULG. = *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata...*, Antwerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565 [Vulgata Clementina, ediție indicată ca sursă în prefața MS.4389].